УДК 821.512.145, 82:801.6

Н.М. Юсупова

ЭНЦИКЛОПЕДИК ЭШЧӘНЛЕККӘ ИЯ ГАЛИМ
(танылган әдәбият белгече, академик Дания Заһидуллинаның юбилее уңаеннан)

Статья посвящена исследованию научной и литературно-критической деятельности доктора филологических наук, академика Дании Фатиховны Загидуллиной. В ней анализируется методология и методика изучения литературного процесса, определяются принципы и подходы к системному исследованию татарской литературы, выявляются оригинальность и своеобразие историко-литературной концепции учёного. В статье выявляется, что Д.Ф. Загидуллина внесла огромный вклад в расширение представлений об истории татарской литературы и татарской литературоведческой мысли в целом. В статье доказано значение научных трудов Д.Ф. Загидуллиной для развития татарского литературоведения.

Анализ литературно-критического и научного наследия Д.Ф. Загидуллиной, его оценка в литературоведческой парадигме дадут возможность выделить новые грани не только в научной деятельности ученого, но и в развитии современного татарского литературоведения в целом.

Ключевые слова: Д.Ф. Загидуллина, татарское литературоведение, научная деятельность, научная концепция.

The article is devoted to the study of the scientific and literary-critical activities of the Doctor of Philology, Academician of Daniya Fatihovna Zagidullina. It analyzes the methodology of studying the literary process, defines the principles and approaches to the systematic study of Tatar literature, identifies the originality of the historical and literary concept of the scientist. The article reveals that D.F. Zagidullina made a huge contribution to the expansion of ideas about the history of Tatar literature and Tatar literary thought in general. The article proves the importance of D.F. Zagidullina's scientific works for the development of Tatar literary criticism.

The analysis of D.F. Zagidullina's literary, critical and scientific heritage, its assessment in the literary paradigm will make it possible to identify new facets not only in the scientific activity of the scientist, but also in the development of modern Tatar literary criticism in general.

Keywords: D.F. Zagidullina, tatar literary studies, scientific activity, scientific concept.

Фәннең теләсә кайсы өлкәсен үз эшенә чиксез бирелгән, аңа намус белән караган, һәрвакыт яңалыкка, камиллеккә омтылган галим-остазлар алга әйдәп бара. Алар үзләре сайлаган фән тармагында үзгә сукмаклар салалар яки яңа юллар ачалар, саллы фикерләре, хезмәтләре белән фикер офыкларын киңәйтәләр. Филология фәннәре докторы (2001), профессор (2006), Татарстанның атказанган фән эшлеклесе (2014), Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе

хакыйкый әгъзасы (академигы) (2011), Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре, Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы (2004), тәнкыйтьче-галим, күп яшьләргә олы фән дөньясына юл ярган Остаз, Татарстан Язучылар берлегенең И. Юзеев исемендәге (2005), әдәби тәнкыйть һәм әдәбият белем өлкәсендә Җ. Вәлиди (2006) исемендәге премияләре лауреаты Дания Фатих кызы Заһидуллина нәкъ шундый галимнәрдән. Ул чын мәгънәсендә XX–XXI гасырлар чиге татар әдәбият белеме фәнен яңа баскычка күтәргән фикер иясе, әдәбият нәзариясе буенча тирән белемле һәм мәгълүматлы теоретик, татар әдәбиятын бербөтен система итеп өйрәнгән галимә булып таныла, шушы юлда үзенең фәнни мәктәбен булдыра. Аның дөнья күргән һәр хезмәте фәнни җәмәгатьчелек тарафыннан әдәбият фәнендә яңа сүз, үзгә тикшеренү юлларын, концепциясен тәкъдим иткән басма булып кабул ителә.

Мөслим районы Әмәкәй авылы кызы Дания Салихова мәктәп елларында ук әдәбият белән кызыксына башлый, моңа мәктәпкә, яшь әдәбият укытучысы булып, Факил Сафинның кайтуы һәм әдәби түгәрәк оештырып җибәрүе дә йогынты ясый. Булачак галимә әлеге түгәрәкнең үзәгендә кайнап, мәктәп стена газетасының мөхәррире булып эшли, шигърият белән кызыксынып китә, аерым иҗат үрнәкләре район газетасында да дөнья күрә. Әлеге мавыгулар, кызыксынулар аны «Авыл утлары» газетасы каршында Фоат Садриев оештырган әдәби берләшмәгә, 1981 елда Казан дәүләт университеты филология факультетының татар бүлегенә алып килә. Уку дәвамында ул танылган, олпат галимнәр белән очраша, татар, рус, Европа әдәбиятларыннан бердәй мәгълүматлы, әсәр язуның нечкәлекләрен яхшы белгән, үзе дә язучы М. Мәһдиев җитәкләгән «Әллүки» түгәрәгендә кайный. Иҗади рухлы студент танылган шагыйрь-язучылар белән кичәләр, Татарстан, Башкортстан төбәкләренә әдәби очрашулар оештыруда катнаша. М. Мәһдиев белән аралашу аңа әдәбият серләренә төшенергә ярдәм итеп кенә калмый, дөньяны, кешеләрне таныргa, камиллекне аңларга өйрәтә, ныклы ихтыяр көче тәрбияли һәм... фән дөньясына юл ача: Дания Салихова профессор Йолдыз Галимҗановна Нигъмәтуллина оештырган семинарларга йөри, ул вакытта Казан университетында структур-семиотик тикшеренүләрнең әйдәп баручысы булып танылган галим җитәкчелегендә фән серләренә төшенә башлый.

Университетны тәмамлаганнан соң, 1986 елда Дания Заһидуллина хезмәт юлын Татарстанның Балтач районы Түнтәр урта мәктәбендә татар теле һәм әдәбияты укытучысы буларак башлап җибәрә. Ләкин күңеле белән фән дөньясына, яңалыкка тартылган укытучыга мәктәп кысалары тар булып тоела, 1989 елда ул, аспирантурага керү теләге белән, Казанга күчә, рус мәктәбендә татар теле укыта башлый. Язмыш аны яхшы мәгънәсендә тынгысыз, «демократик» фикерле галим Тәлгат Нәби улы Галиуллин белән очраштыра. Остазы булачак галимәгә олы фән юлында беренче сукмакларны салырга булыша, алга

таба да саллы киңәшләре белән һәрчак ярдәм итеп килә. 1989 елда Д. Заһидуллина Мәскәү милли мәктәпләр институты каршындагы аспирантурага керә һәм максатчан төстә әдәбият укыту методикасы мәсьәләләре белән шөгыльләнә башлый. Казан дәүләт университетында татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләре факультеты оешканнан соң, укуын әлеге факультет каршында ачылган аспирантурада дәвам итә. 1992 елдан Д. Заһидуллина шушы факультетның татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасы кафедрасына укытучы итеп эшкә алына. 1993 елда филология фәннәре докторы, профессор Т. Галиуллин, педагогика фәннәре кандидаты, доцент К. Биктаһиров җитәкчелегендә «Татар әдәбияты дәресләрендә лирик әсәрләр өйрәнгәндә укучыларга әхлакый-эстетик тәрбия бирү (V–VIII класслар)» дигән темага кандидатлык диссертациясен яклый. Республикада чыга торган газета-журналларда фәнни мәкаләләр, язмалар белән даими чыгышлар ясый башлый. 2001 елда исә остазы Т. Галиуллин җитәкчелегендә «Татар әдәбият нәзариясенең формалашу һәм үсеш этаплары (XX гасырның беренче чиреге)» дигән темага докторлык диссертациясен уңышлы яклый.

Университетта ассистент буларак башланган хезмәт юлы аны өлкән укытучы (1993), доцент (1996) баскычлары аша, профессор (2002), кафедра мөдире (2008) дәрәҗәсенә күтәрә. 2007 елдан Д. Заһидуллина хезмәт юлын Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең баш гыйльми сәркатибе буларак дәвам итә, шул ук елда академиянең мөхбир әгъзасы, 2011 елда хакыйкый әгъзасы (академик) булып, 2017 елдан вице-президенты итеп сайлана һәм 2023 елга кадәр шушы вазифада хезмәт куя. 2023 елдан Д. Фатих кызы Заһидуллина Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре вазифасында фәнгә хезмәт итү юлын дәвам итә.

Шушы еллар дәвамында Д. Заһидуллина әдәбият белеме фәне үсешен өйрәнүне яшәү гаменә әверелдергән, үз фәнни мәктәбен булдырган абруйлы тикшеренүчеләрнең берсе, узган гасыр башында иҗат ителгән бик күп әдәби ядкәрләрне татар укучысына кайтарган текстолог, җәмәгать эшлеклесе булып өлгерә. Ул – татар гуманитар фәнендә милли әдәбият тарихын диахрон һәм синхрон система буларак өйрәнеп, тулы бер күзаллау, татар әдәбиятын бербөтен процесс буларак өйрәнүдә үз концепциясен булдырган.

Д. Заһидуллинаның фәнни эзләнүләре берничә юнәлешне колачлый: урта мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы, ФДББС шартларында әдәбият укыту методикасын камилләштерү, шушы юлда белем бирү оешмалары өчен яңа уку программалары әзерләү; татар укучысына әдәби-нәзари мирасны кайтару, әдәбият теориясенең тарихын өйрәнү; теоретик эзләнүләрне камилләштерү, дөнья әдәбият белемендәге фәнни-теоретик мәктәпләрнең казанышларын милли нәзари фикергә яраклаштырып куллану юлларын тәкъдим итү; XX гасыр әдәбиятында барган модернистик мирасны өйрәнү, ике гасыр чигендәге «яңа» әдәбиятның үзара «диалогын» билгеләү;

XX гасыр татар әдәбиятының үсеш-үзгәрешен өйрәнү концепциясен яңарту; әдәби тәнкыйть [Юсупова, 2019, б. 146]. Бер-берсенә бәйле, әмма һәркайсы мөстәкыйль үсешкә ия бу тармакларның бер галим эшчәнлегендә үрелеп китә алуы үзе үк аның глобаль, киң фәнни масштабта фикерләү сәләтенә ия булуын ассызыклый.

Д. Заһидуллина – методист-галим. Методик мәсьәләләр галимә фәнгә аяк басканнан алып бүгенгә кадәр даими өйрәнеп, үстереп килгән өлкә булып кала. Фәнни эшчәнлек белән янәшәдә университетта студентларга «Татар әдәбиятын укыту методикасы» курсыннан лекцияләр уку барышында ул методик белемнәрен камилләштереп, системага салып бара, рус педагогикасында барлыкка килгән яңа технологияләрне барлап, өйрәнеп, аларның уңышлы, отышлы саналганнарын милли әдәбиятны укыту өлкәсендә максатчан куллану юлларын эзли. Шул эзләнүләрнең нәтиҗәсе буларак «Урта мәктәптә татар әдәбиятын укыту» (2000, 2004) [Заһидуллина, 2000] дәреслеге дөнья күрә. Әлеге хезмәтендә ул татар әдәбиятын укыту методикасының тарихын барлый, бу тармакка үз өлешен керткән, методик мәсьәләләр белән шөгыльләнеп, эз калдырган методист-галимнәрнең эшчәнлеген күздән кичерә, яңалыгын билгели. Шуның белән янәшәдә әдәбият предметын укыту барышында кулланырга мөмкин булган яңа технологияләр, әдәбиятны тикшерү юллары һәм ысуллары хакында мәгълүматлар бирә, аларны куллану мөмкинлекләрен әдәби төрләр, жанрларга мөнәсәбәтле конкрет әсәрләргә анализлар мисалында ныгыта. Хезмәтнең теоретик һәм гамәли кыйммәте дә шунда. Галимә сүз сәнгатен предмет буларак укытуны тагын да камилләштерү, фәндә барлыкка килгән яңалыкларны даими рәвештә мәктәпкә кертү йөзеннән вакытлы матбугат битләрендә мәкаләләр бастыра килә, укытучылар алдында чыгышлар ясый, туксанынчы елларда әле башланып кына киткән татар әдәбиятыннан республика олимпиадаларын оештыруда башлап йөри.

Алга таба Д. Заһидуллина методик эшчәнлеген мәктәпләр, урта һәм югары уку йортлары өчен дәреслек, методик кулланмалар әзерләүче буларак дәвам итә. Яңа гасыр башында тиз үзгәрешле заман таләпләре татар әдәбияты дәреслекләрен, аларның эчтәлеген үзгәртүне көн тәртибенә куя. Галимә бу таләпне тоеп ала, шул ук вакытта гамәлдәге программаларны, дәреслекләрне яңартуның дәвамлы һәм шактый катлаулы, четерекле эш икәнлеген дә аңлап, кулланмалар әзерләү эшенә керешә. Аның җитәкчелегендә эшләнеп, укучыларның татар әдәбиятыннан белемнәрен системага салуга һәм тулыландыруга йөз тоткан «Татар әдәбияты. Теория. Тарих» (2004, Д. Заһидуллина, Ә. Закирҗанов, Т. Гыйләҗев), «Татар әдәбияты. Теория. Тарих. Тулыландырылган икенче басма» (2006, Д. Заһидуллина, Ә. Закирҗанов, Т. Гыйләҗев, Н. Йосыпова) [Татар әдәбияты..., 2006], «Әдәби әсәргә анализ ясау» (2005, Д. Заһидуллина, В. Әминева, М. Ибраһимов) [Заһидуллина, 2005], «Татар әдәбияты: терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге» (2007, Д. Заһидуллина, В. Әминева, М. Ибраһимов, Н. Йосы-

пова, Ә. Закирҗанов, Т. Гыйләҗев, Г. Гайнуллина) [Әдәбият белеме..., 2007] кебек хезмәтләр шул таләпләрне күз уңында тотып эшләнә.

Бүген инде анык әйтергә мөмкин: нәкъ шушы хезмәтләрдә Д. Заһидуллинаның үзгә карашка нигезләнгән уку-укыту программаларына җирлек салына, концептуаль яңалыклар гамәлгә куела башлый. Аларда, укучыларның кызыксынуын, фән үсешен исәпкә алып, яңа терминнар турында мәгълүматлар бирелә, фәннилеге искергән, көн таләпләренә җавап бирми башлаган терминнар яңа атамалары белән алыштырыла башлый, әдәби үсеш хакындагы гыйльми күзаллаулар киңәйтелә. «Татар әдәбияты. Теория. Тарих» (2004, 2006), «Татар әдәбиятыннан таблицалар» (2009, Д. Заһидуллина, Н. Юсупова, Ә. Закирҗанов, И. Кадыйрова) кебек кулланмалары рус методика фәнендә киң таралган, әмма бездә әле ул вакытта гамәлгә куелмаган, әдәби-теоретик мәгълүматны таблицалар һәм схемалар ярдәмендә җиткерү алымын татар әдәбияты мисалында кулланып карый. Татар әдәбиятыннан гамәлдәге мәктәп программаларын һәм дәреслекләрен өстәмә баеткан, укучыларга әдәби әсәрне, әдип иҗатын өйрәтү юлларын һәм мөмкинлекләрен тәкъдим иткән әлеге кулланмалар шунда ук республика укытучылары арасында популярлашып китә, чын мәгънәсендә аларның өстәл китабына әверелә.

Белем бирү системасындагы үзгәрешләр, яңа технологияләр системасы барлыкка килү татар әдәбиятын укыту методикасын да федераль дәүләт белем бирү стандартлары (ФДББС) нигезендә камилләштерүне таләп итә, 2008 елдан Д. Заһидуллинаның методик эшчәнлеге ФДББС шартларында татар әдәбиятын укыту программалары эшләүгә йөз тота һәм 2023 елга кадәр татар мәктәпләрендә татар әдәбияты аның җитәкчелегендә төзелгән программалар нигезендә укытыла. Бу программаларның концептуаль яңалыгы һәм практик әһәмияте нидә иде соң? Аның тарафыннан әзерләнгән әдәбият укыту программалары («Татар телендә белем бирүче мәгариф оешмалары өчен татар әдәбиятыннан үрнәк программа» (Д.Ф. Заһидуллина, Н.М. Йосыпова, 2011); «Татар телендә белем бирүче мәгариф оешмалары өчен татар әдәбиятыннан үрнәк программа» (Д.Ф. Заһидуллина, Н.М. Йосыпова, Ф.Ф. Хәсәнова, 2014) балаларны үз милләтенең вәкиле итеп тәрбияләү, аларда милли үзаң, дөньяга караш формалаштыру, үстерү бурычын куя, әдәбият укыту әсәрне укып чыгуга гына түгел, яшь буынга матди һәм рухи мәдәниятнең, татар менталитетының үзенчәлекләрен күрсәтүгә, үзбилгеләнүгә йөз тотарга тиеш, дигән фикер тирәсенә җыела. Гуманитар белем бирү системасында татар әдәбиятын шәхеснең интеллектуаль һәм әхлакый-эстетик үсеш дәрәҗәсен билгеләүче төп предметларның берсе итеп күтәрә. Икенчедән, шушы юлда укучыларны әдәби мирасның иң камил әсәрләре, аерым язучылар иҗаты белән таныштыруга, аларны тикшерү-анализлау юлларын үзләштерүгә; зур сүз осталары иҗатының яңалыгын дөрес аңларга, объектив нәтиҗәләр ясарга, мөнәсәбәт формалаштырырга өйрәтүгә, балаларның психик һәм фи-

зик сәламәтлеген саклауны тәэмин итүгә юнәлдерелә. Өченче яктан, заман укучысын әдәбиятка тарту, аның аңларга-анализларга өйрәнү юлында, классика белән янәшәдә, хәзерге татар әдәбиятына игътибарны арттыра.

2017 елда Д. Заһидуллина җитәкчелегендә заман таләпләренә туры китерелеп, татар телен һәм әдәбиятын укыту концепциясе эшләнә һәм ул татар методик фикеренә яңача караш алып килә: татар әдәбиятын туган телдәге әдәбият һәм чит телдәге әдәбият буларак укыту юллары аерып билгеләнеп, аның методик принциплары, укыту алымнары, юллары барлана, әдәби белем бирү системасы дүрт дәрәҗәгә бүлеп тәкъдим ителә.

Д.Заһидуллина – теоретик галим. Галимәнең аерым эзләнүләре татар әдәбият белеме үсешенә зур йогынты ясый. 2000 еллар башында ул әдәби нәзариянең формалашу, үсү үзенчәлеген билгеләгән, аны күпсанлы нәзари хезмәтләр, фәнни-тәнкыйди мәкаләләр нигезендә раслаган, шактый әдәби, тәнкыйди ядкәрләрне фәнни әйләнешкә кайтарган әдәбиятчы булып танылa. Бу олы нәтиҗәгә алып килгән юлның башы, татар әдәбиятын мәктәпләрдә укыту методикасы мәсьәләләре белән бәйләп, 1917 елга кадәр эшләп килгән татар укыту системасы, мәктәп-мәдрәсәләрдә гамәлдә йөргән әдәбият дәреслекләре хакында мәгълүматлар туплауга барып тоташа. Нәкъ менә әлеге эзләнүләр Д. Заһидуллинаны татар әдәбият белемендә бөтенләй өйрәнелмәгән, алга таба фәнни эзләнүләренең төп магистраль юлын тәшкил итәчәк өлкәгә – әдәбият теориясеннән беренче дәреслекләр һәм татар әдәбият нәзариясенең формалашуын тикшерүгә алып килә.

Галимәнең бу юнәлештә тикшеренүләре 1990 елларның уртасыннан башлана, матбугат битләрендә, конференция җыентыкларында басылган күпсанлы мәкаләләре шул хакта сөйли. Әдәби күренеш, агымнарның асылына бары аның нигезен барлау, тарихын өйрәнү аша гына төшенеп булачагын аңлап, ул татар нәзариясенең үткәнен тикшерүгә алына. Бу тикшеренүләр аны XX йөз башына – татар әдәбиятының алтын чорына – Д. Заһидуллина фәнни эзләнүләренең үзәгендә торачак дәвергә якынайта. Шул эзләнүләрнең беренче тәҗрибәсе булып «Әдәбият кануннары һәм заман» китабы [Заһидуллина, 2000] һәм «Татар әдәбият нәзариясенең формалашу һәм үсеш этаплары (XX гасырның беренче чиреге)» дигән темага язылган докторлык диссертациясе аваз сала. Аларда әдәбият белеменең моңа кадәр киң катлау укучыга гына түгел, күп кенә филологларга да аз таныш сәхифәләренә игътибар юнәлтелеп, идеологик кысулар тәэсирендә тарих тузанына күмелгән әдәби-мәдәни бәйләнешләр, татар әдәбифәлсәфи фикеренең гарби һәм шәркый бәйләнешләре татар укучысына тәкъдим ителә, беренче тапкыр әдәбият теориясе барлыкка килү һәм үсү юлы эзлекле өйрәнелә. Фәнни тикшерүләр Урта гасырлардан башлап, XX гасыр башы аша, гаять катлаулы, четерекле саналган, бер үк вакытта әдәбият белеменә шактый гына үзгәрешләр дә китергән 1920–1930 елларга кадәр җиткерелә.

Әлеге тикшеренү нәтиҗәләре XX гасыр башында формалашкан әдәби-нәзари концепцияләрне, фәнни-тәнкыйди мәктәпләрне ачыкларга мөмкинлек бирә. Үз чиратында алар татарларда әдәбият теориясе, мөстәкыйль фән тармагы буларак, соңрак – совет чорында гына формалашкан, дип калыплашкан карашны үзгәртүгә алып килә. Галимә XX гасыр башында ук татарларның үз, рус, Европа әдәбият белеменнән аермалы, иҗади фикерләү юлы, мөстәкыйль нәзари фикере формалашу, бу процессның инде XIX гасырда ук башлануы хакында әйтеп чыга: Урта гасырлардан башлап, XIX гасырның ахырларына кадәрге вакыт милли нәзария тууга әзерлек чоры буларак аерып куела. XX гасыр башындагы әдәби-нәзари агымнар, аларның оешу тарихы, төп кануннары, милли асылы, йөз тоткан, таянган юнәлешләре ныклап өйрәнелә, җәмгыятьчеләр, рухиятчеләр мәктәпләренең һәм милли сүз сәнгатендәге яңа әдәби концепцияләрнең туу алшартлары барлана, аларның үзгәреш-яңарышы ачыклана. Әлеге эзләнүләр галимәгә шул чорда милли аң үсешенең дә югары биеклеккә ирешүен исбатлау мөмкинлеген бирә. Шуның белән янәшәдә аның тарафыннан Г. Сәгъди, Г. Баттал, Г. Ибраһимов, Н. Хәлфин һ. б. ның әдәбият теориясенә кагылышлы моңа кадәр аз таныш хезмәтләре фәнни әйләнешкә кертеп җибәрелә, алар Европа, рус әдәбиятчыларының карашлары, тәгълиматлары белән бәйләнештә тикшерелә, бу исә татарларда нәзария фәненең мөстәкыйль тармак буларак формалашуын ныклы исбатларга, дәлилләргә юл ача. Әйтерсең, бу тема нәкъ менә Д. Заһидуллина кебек фәнгә мөкиббән, XX гасыр башы татар әдәбиятын, әдипләрен ихлас яраткан, шул чор фикер ияләренә сокланган, яхшы мәгънәсендә табынган галим-эзләнүчесен көткән.

Диссертациясен яклаганнан соң да Д. Заһидуллина нәзарият тарихы белән кызыксынуын дәвам итә. Шушы юлдагы эзләнүләре аңа тагын бер өлкәгә – әдәбият белемендәге фәнни-тикшеренү мәктәпләрен өйрәнүгә юл күрсәтә. Галимәнең фәнни-концептуаль эзләнүләре бу өлкәне дә колачлап ала һәм татар әдәбият фәнендә алып барылган тикшеренүләрне баетып, яңа югарылыкка күтәреп җибәрә. «Әдәби әсәр: өйрәнәбез һәм анализ ясыйбыз» (2007, Д. Заһидуллина, В. Әминева, М. Ибраһимов) [Заһидуллина, 2007] хезмәтендә XX гасыр әдәбият белемендә барлыкка килгән төрле тәгълиматлар хакында теоретик мәгълүматлар бирелә, әдәби текстлар белән эшләгәндә аларны файдалану мөмкинлекләре барлана. Татар әдәбият белеме өчен яңа кулланма, яңа фикер була бу. «История науки о литературе у татар» [Загидуллина, 2011] хезмәтендә татар әдәбият белемендә формалашкан нәзари мәктәпләр аерып өйрәнелә, дөнья әдәбият белемендәге әлеге мәктәпләрнең милли үзләштерелү үзенчәлекләре билгеләнә. Болар исә галимәгә соңрак үз фәнни тәгълиматын нигезләүгә ныклы күпер хезмәтен үти.

Д.Заһидуллина – татар әдәбияты тарихын комплекслы өйрәнгән галим-тикшеренүче. Татар нәзари фикере тарихын тирәнтен өйрәнү, XX гасыр башы татар әдәбияты белән кызыксынып китү галимәгә

киләчәк фәнни эзләнүләр өчен тагын бер өлкәне ачып җибәрә. Ул – моңа кадәр игътибардан читтә калган, идеологик максатлардан чыгып, махсус өйрәнелмәгән яки тискәре яктан гына бәяләнеп килгән, әмма искиткеч кызыклы һәм мавыктыргыч модернистик эзләнүләр. Нәтиҗәдә, Д. Заһидуллина, әлегәчә үзенең тикшерүчесен көтеп яткан әдәби катламнарны актарып, «Модернизм һәм XX йөз башы татар прозасы» [Заһидуллина, 2003] хезмәтен татар укучысына тәкъдим итә. Онытылган авторларны кайтару, аларның иҗатына лаеклы бәя бирү омтылышы ясалган монография шартлы рәвештә ике өлешне – модернизм, аның агымнары, алымнары, милли матбугатта яңалыкка караш-мөнәсәбәт турындагы теоретик материалны һәм шуны гамәли нигезләгән модернистик, аерым алганда, символистик, экзистенциаль, импрессионистик, экспрессионистик проза үрнәкләренә анализны үз эченә ала.

Хезмәт «татар модернизмы» төшенчәсен нигезләве, аны теоретик нигезгә салуы, модернизмның рус һәм Европа әдәбиятыннан үзгә, милли төсмерләрен, аның татар әдәбиятында формалашкан төп агымнарын, аларның поэтик алымнарын, принципларын аерып чыгаруы, модернистик әсәрләрне өйрәнүнең милли концепциясен булдыруы белән әһәмиятле, актуаль. Галимә модернизмның милли сәнгатькә килеп керү юлларын аерып куя һәм мәдәни үсешнең татар милләте формалашу, татарларда иҗтимагый, фәлсәфи, сәяси күтәрелеш белән бәйле төстә баруын билгели. Әлеге тикшеренүләр моңа кадәр декадентлык исеме астында тискәре бәяләнеп килгән яңа күренешкә бөтенләй башка яссылыктан якын килү мөмкинлеге бирә, шушы юнәлештә яшәп килгән фикерләрне кире кагып, модернизмның татарлар өчен ят булмавын, хәтта гасыр башында әдипләр тарафыннан үз итеп, яратып кабул ителүен дәлилләргә юл ача.

Әмма бу эзләнүләрнең тагын бер әһәмиятле ягы була: модерн әдәбиятының фәлсәфи-эстетик нигезләрен билгеләгән әдәби материал татар матбугатында дөнья күргән тәнкыйди, публицистик, фәлсәфи, нәзари, агиографик язмалар, татар әдипләре, галим-фәлсәфәчеләренең фикерләре белән дәлилләп барыла. Биредә татар укучысы өчен билгесез саналган М. Хәнәфи, Ә. Тангатаров кебек авторлар мирасы, аерым алганда, М. Хәнәфинең «Айсылу», «Милләтем», Н. Гасрыйның «Гыйшкымның хәрабәләре», Ф. Әмирханның «Фәрештәләр җуатсыннар сине», «Ай өстендә Зөһрә кыз», Г. Рәхимнең «Эч пошканда», «Хан мәчетендә», «Көзге хикәя», З. Нуркинның «Бәхет», Б. Мансурның «Татар егете», М. Гафуриның «Хан кызы Алтынчәч», Ә. Тангатаровның «Ташландык кабер» кебек өйрәнүдән читтә калган әдәби әсәрләре халыкка кайтарыла, татар әдәбиятының тарих тузанына күмелеп, күренми яткан әдәби мирасы, байлыгы яктыртыла, М. Хәнәфи, Ә. Хәсәни, Самат, Г. Газиз кебек тәнкыйтьчеләрнең моңа кадәр махсус өйрәнелмәгән мәкаләләре әдәби-гыйльми әйләнешкә кертеп җибәрелә (гомумән, М. Хәнәфи, Ә. Тангатаров, Ә. Хәсәни исемен Д. Заһидуллина кире кайтарды дисәк тә, һич тә арттыру бул-

мас), аларның мирасына лаеклы бәя бирелә. Модернистик хикәяләр, шәрехләү методикасына таянып, берничә катламның әдәби синтезы буларак өйрәнелә, мондый тикшеренүләр өр-яңа фикерләрне яңгырату мөмкинлеген бирә. Мисал өчен, Ф. Әмирханның шактый галимнәр тарафыннан бәяләнгән «Татар кызы» хикәясенә бәяне генә алыйк.

Галимә тәкъдим иткән шәрехләүдә, үткән һәм хәзерге вакытны тоташтырып, «төш» ролен үтәүче татар кызы образы символ буларак тәкъдим ителеп, аның мәгънәләре аерып чыгарыла, ачкыч-сүзләр аша үткәрелгән идея, фәлсәфә, үкенеч һәм ирония пафосы ачыклана, кабатлау, эчке рифма, аллитерация, анафора кебек поэтик чараларның хисне җиткерүдәге роле күрсәтелә. «Әсәр үзе акыл иҗаты кебек кабул ителә. Аны укыганнан соң, сәнгатьтәге иң олы матурлык – кеше фикеренең, уеның, хыялының матурлыгы, диясе килә. Автор төзеп куйган шартлы модель-риваять гомумән Яшәешкә дә, милли чынбарлыкка да бәя булып яңгырый. Әсәрдәге хикәяләүче-автор исә – шушы катламнарга югарыдан торып күз ташлый алган акыллы кеше. Ул Яшәешнең (гомуми, милли, индивидуаль) ике юлын барлый: Азатлыкны буу – җимерелү, бетү, ә инде Ирек бирү – яңадан яши башлау» кебек нәтиҗә чыгарыла. Әнә шулай Д. Заһидуллина әсәрне Шәрык һәм Гареб традицияләре фонында анализлап, татар кызы образының татар милләтен символлаштыруы һәм әсәрнең умыртка баганасы, әдәбияттагы тормыш моделенең төше булып, милли Яшәешкә бәя бирү, фәлсәфи фикер белдерү чыганагына әйләнүе турындагы фикерен яңгырата.

Яисә икенче яңалыкка мөрәҗәгать итик. Әдәбиятта экзистенциализм фәлсәфәсен өйрәнү барышында, аның милли асылын анализлап, галимә татар әдәбият белемендә беренче тапкыр сызлану төшенчәсен тәкъдим итә. Моннан соң «сызлану фәлсәфәсе» төшенчәсе әдәбият белемендә киң таралыш алып, фәнни кулланылышка кереп китә, калыплаша. М. Гафуриның «Болгар кызы Айсылу», Н. Гасрыйның «Гыйшкымның хәрабәләре», Ф. Әмирханның «Фәрештәләр җуатсыннар сине», Г. Рәхимнең «Эч пошканда», М. Хәнәфинең «Милләтем» кебек әсәрләренә, эссенция халәтеннән экзистенция баскычына күтәрелгән геройның яшәешенә, күңел дөньясына күзәтү-бәя галимәне экзистенциаль әсәрләрдә хикәяләүченең дә, хис-кичереш, аны җиткерүче поэтик чара, алымнарның, кулланылган символларның да үзгә булуы, сызлану фәлсәфәсенең татар әдәбиятындагы образлар галереясын зыялы, фикерле, дөнья гаменә кайгыручы, ләкин көрәшче булмаган һәм була да алмаячак шәхес белән баетуы турындагы фикергә алып килә.

Бу күренеш үзе үк авторның алга таба камилләштереп барачак тагын бер фәнни эзләнүләр өлкәсен билгели: ул моңа кадәр гамәлдә булган анализ калыбының актуальлеге кимүне, үзгә фәнни-тәнкыйди тикшеренү методикасын булдыру зарурлыгын көн тәртибенә куя. Бу омтылышның әдәбиятны яңача өйрәнү кирәклеге ачыкланган, әмма фәнни җәмәгатьчелекнең төгәл нәтиҗәләргә килә алмаган чорда ясалуы аның әһәмиятен, гыйльми кыйммәтен тагын да арттыра.

Модернистик әдәбият белән кызыксыну Д. Заһидуллинаны фәлсәфи әсәрләр дөньясына алып керә. «Дөнья сурәте үзгәрү» хезмәте [Заһидуллина, 2006] шул эзләнүләрнең нәтиҗәсе буларак дөнья күрә. Ул – татар сүз сәнгатендә дөнья сурәтенең үзенчәлеген, аның трансформациясен тикшерү үзәгенә куйган беренче хезмәтләрдән. Әлеге монографиясендә галимә Тарту-Мәскәү семиотика мәктәбе, аерым алганда Ю.М. Лотман тәкъдим иткән әдәби әсәргә структураль-семиотик анализ ясау юлларын татар материалында чарлый, шушы тәгълиматка таянып, XX гасыр башы татар әдәбиятының үзәгендә торган дөнья сурәтенең мәгърифәтчел, трансценденталь, гыйсъяный һ. б. төрләрен аерып чыгара, Көнчыгыш һәм Европа фәлсәфи концепцияләренең татар әдипләре тарафыннан кулланылу үзенчәлеген билгели. Шуның нәтиҗәсендә ул XX гасыр башы фәлсәфи әсәрләренә хас һәм теләсә кайсы фәлсәфи әсәрне бәяләүдә нигез хезмәтен үти алырлык берничә нәзари сыйфатны, тенденцияне аерып чыгара: автор позициясе әсәр структурасында урын алган дөнья сурәте аша тәгәлләшә; дөнья сурәте әдәби әсәр төзелешенең нигезендә яткан бинар оппозицияләр нигезендә ачыла; шул юлда символлар үзәкне тәшкил итә; фәлсәфи әсәр күпкатламлы булу сәләтенә ия; татар фәлсәфи әдәбияты, Көнчыгыш һәм Көнбатыш фәлсәфи концепцияләрен бербөтенгә туплап, милли җирлеккә яраклаштырып трансформацияли – аның, һичшиксез, үз милли йөзе бар. Д. Заһидуллина соңгы еллар гуманитар фәнендә игътибар үзәгенә менгән суфичылыкның татар мәдәниятенә фикри йогынты ясаган күренеш кенә түгел, әдәби дөнья сурәтен билгеләгән, аны үзгәртү көченә ия булган төп агымнардан булуын исбатлый. Шәрык һәм Гареб әдәбиятыннан, нәзариясеннән тирән белемен файдаланып, нәзари фикерләрен шушы чорның күренекле авторлары Г. Тукай, Дәрдмәнд, С. Рәмиев, Н. Думави, Ш. Бабич, Ф. Әмирхан, Г. Исхакый, Ш. Камал, М. Хәнәфи, Ә. Тангатаров, М. Гафури кебек тулы бер плеяда әдипләрнең иҗатлары, аларның игътибардан читтәрәк кала килгән әсәрләре мисалында гамәли тәгәлләштерә, шул рәвешле, XX гасыр башы милли сүз сәнгате хакында комплекслы күзаллау булдыра.

«Модернизм в татарской литературе первой трети XX века» хезмәтендә [Загидуллина, 2013] Д. Заһидуллина XX гасыр башы әдәбият мәйданында алып барылган эзләнүләрнең 1920 елларга кадәр үстерелеп, баетылып килүен исбатлый. Нәзари, фәлсәфи характердагы материал аша галимә татар әдәбиятын дөнья әдәбиятларына тоташтыра: Й. Нигъмәтуллина хезмәтләрендә гамәлгә куела башлаган классик булмаган мәдәният төре хакындагы күзаллауны фәнни исбатлый, аның татар җирлегендә формалашу алшартларын барлый, үзгәреш-яңарышын ачыклый, төп кануннарын, асылын, иҗат принципларын ныклап өйрәнә һәм милли сүз сәнгатен Шопенгауэр, Ницше, Вл. Соловьевларның фәлсәфи фикерләре белән бәйли.

Әлеге нәтиҗәләргә китергән, модерн әдәбиятның фәлсәфи-эстетик нигезләрен билгеләгән әдәби һәм нәзари материалның искит-

кеч бай һәм тирән булуы аерым билгеләнеп үтүгә лаек. Татар матбугатында дөнья күргән тәнкыйди, публицистик, фәлсәфи, нәзари язмалар, татар әдипләре, галим-фәлсәфәчеләренең фикерләре мәдәни традицияләрне нигезле, фактик, төгәл аңлатырга мөмкинлек бирә. Алай гына да түгел, бу хезмәт 1920 еллар татар әдәбиятында алып барылган имажинистик, футуристик эзләнүләрнең гомумәдәби процесста тоткан урынын, аларның төп үзенчәлекләрен, иҗат принципларын билгеләве белән дә әһәмиятле. Шушы юнәлештәге төп әдәби әсәрләргә анализ аша Д. Заһидуллина татар әдипләренең бай иҗат дөньясын, һәр яңалыкны бизмәннәрдә үлчәп кабул итәрлек тирән эрудициясен укучыга ирештерә. Үз чиратында татар әдәбиятындагы модернистик эзләнүләр Европа, рус әдәбияты казанышлары белән бер үремтәдә тикшерелә, мондый масштаблылык галимәгә татар сүз сәнгатен дөнья әдәбияты фонында карау, шул ук вакытта милли әдәбияттагы модернизмның асыл сыйфатларын, үзгә хасиятләрен төгәлләштерү мөмкинлеген бирә. Шуның нәтиҗәсендә Д. Заһидуллина 2003 елда тәкъдим иткән татар әдәбиятында модернизмның үзгә форма һәм алымнары формалашу хакындагы фикерен тирәнәйтә, татар әдәбиятында модернизмның «соңарган» түгел, ә үзгә варианты яшәвен дәлилли. Шул чорда әдәби фикер белән янәшәдә милли аң үсешенең дә югары биеклеккә ирешүен, модернистик эзләнүләрнең махсус тикшерү объекты була алуын тагын бер кат исбатлый.

Галимәнең алга таба дәвам итәчәк эзләнүләрендә дә модернизм күренеше, яңа алымнар игътибар үзәгендә кала. 2015 елда басылып чыккан «1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр» хезмәтендә [Заһидуллина, 2015] Д. Заһидуллина татар әдәбиятында модернистик алымнарның югалмавын, ә, бәлки, XX гасырның икенче яртысында актуальләшеп китүен раслый. Бу чор әдәбиятындагы күтәрелешнең авангард эзләнүләргә бәйле булуы, авангард күренешләрнең дөнья әдәбиятындагы охшаш тенденцияләр тәэсирендә, примар системаның бер өлеше төсендә формалашуы, әмма аның үзгә традицияләргә, милли үзенчәлекләргә нигезләнеп үсүе хакындагы фикере әдәбият гыйлемендә яшәп килгән стандарт фикер офыкларын киңәйтеп җибәрә. Милли традицияләргә таянып үсү галимә тарафыннан татар сүз сәнгате өчен чикләү түгел, киресенчә, традицион нигездә яңалыкларны үзләштерүнең, милли җирлектә, нинди үзгәрешләр кичереп, иҗади яраклашуын күзәтүнең бер принцибы буларак тәкъдим ителә. Бу фикер татар әдәбият белеме өчен яңа сүз булып яңгырый.

Д. Заһидуллина тәкъдим иткән концептуаль анализлар С. Хәким, Г. Афзал, Р. Фәйзуллин, Р. Харис, Ә. Еники, Г. Бәширов, Н. Фәттах, А. Гыйләҗев һ. б. ныкы кебек күп тапкырлар тикшерелгән, шәрехләнгән иҗатларны, әсәрләрне бөтенләй кителмәгән яктан ачып җибәрә, татар әдипләренең эстетик зәвыгына, әдәби осталыгына һәм талантына соклану уята. Икенче яктан, бу хезмәт 1960–1980 еллар татар әдәбиятының һич кенә дә торгынлык чоры сүз сәнгате түгел, ә милли

традицияләргә нигезләнгән күтәрелеш чоры, үсүнең өр-яңа сукмакларын салган, XX гасыр башында актив булган модерн алымнарны актуальләштергән, яңа кеше концепциясен формалаштырган дәвере булуын нигезли, совет чорында да әдәби барышны үзгәртерлек, милли нигездән үстереп китәрлек яңа сукмаклар табылуы турында хәбәр итә. Күпсанлы әсәрләргә анализлар әдәбият белемендәге «милли яңарыш 1990 елларда башлана» дип калыплашкан карашны үзгәртә һәм өр-яңа фикер белдерергә юл ача: милли нигезләргә әйләнеп кайту процессын татар әдәбияты XX гасыр уртасында ук башлый!

Галимәнең 2020 елда дөнья күргән «Татарская литература XX – нач. XXI в.: “мягкость” модернизма-авангарда-постмодернизма (к постановке проблемы)» дип аталган китабы да [Загидуллина, 2020] шушы сукмакны дәвам итеп мәйданга чыга. Модернизм – авангард – постмодернизм мөнәсәбәтләрен тикшерүгә багышланган әлеге монография XX гасыр – XXI гасыр башы татар әдәбиятын классик һәм классик булмаган (постклассик) парадигмалар яссылыгында бәяләп чыга, милли әдәби процесс кысаларында «модернизм», «авангард», «постмодернизм», «постколониаль әдәбият» төшенчәләрен аңлата, төгәлләштерә, аларның үзенчәлекләрен, үзләштерелү хасиятләрен билгели. Д. Заһидуллина татар әдәбиятында, гомумән, мәдәниятендә яңа парадигмалар формалашу процессын өйрәнеп, моңа кадәр әйтелгән нәзари фикерләрен баетып, әлеге күренешләргә бәйле әдәби барыштагы төп этапларны аерып куя: XX гасырның беренче утызъеллыгында модернизм үсеше, 1960–1980 еллар әдәбиятында авангард эзләнүләрнең активлашуы, XX–XXI гасырлар чигендә модернизмның яңарышы, XXI гасыр башында постмодернистик эзләнүләрнең актуальләшүе. Шул рәвешле, әдәби барыш эзлекле төстә күз алдына бастырыла. Татар әдәбият белемендә «милли әдәбиятта традиционлык көчле булган, яңа күренешләр локаль төстә генә алып барылган» кебек киң таралган фикерне төгәлләштереп, милли сүз сәнгатендә модерн эзләнүләрнең даими, эзлекле, системалы алып барылуын, алай гына да түгел, яңа парадигмаларның традицияләрдән аерым төстә түгел, алар белән тыгыз бәйләнештә мәйданга чыгуын, яңа һәм традицион күренешләрнең катламнар рәвешендә үсеп-үзгәреп баруын, әдәби процессның шул рәвешле эволюция кичерүен мисаллар нигезендә дәлилле раслый. Аның фикеренчә, нәкъ шушы рәвешле үсеш юлы татар әдәбиятында төрле парадигмаларның, еш кына үзара «каршы булган» күренешләрнең бер мәйданда бер-берсен этеп чыгарып түгел, ә үзара «аралашып» яшәвен тәэмин итә.

2022 елда басылган «Художественные приемы и стилевые обновления в татарской литературе (в контексте тюркских литератур XX–XXI вв.)» монографиясе [Загидуллина, 2022] татар әдәбиятындагы яңарышны төрки әдәбиятлар фонында бәяләве белән әдәбият белемендә яңа сүз буларак кабул ителә. Әлеге китапта XX гасыр – XXI гасыр башы татар әдәбияты, аң агышы, эзоп теле, полифония, жанр хәтере, канунлашу һәм канунны җимерү, орнаментальлек һ. б.

сәнгати алым һәм стиль тенденцияләренә бәйләп, башка төрки әдәбиятлар контекстында тикшерелә. Әлеге төшенчәләрнең үзләштерелү хасиятләреннән чыгып, милли әдәбиятның башка төрки әдәбиятлар фонында үз үсеш юлы, үз йөзе булган сүз сәнгате булуы тагын бер кат дәлилләнә.

Галимә милли сүз сәнгате үсешенә хас берничә механизмны аерып чыгара: үсешнең яңа юлларын, мөмкинлекләрен эзләп, татар әдәбияты даими төстә үзенең сәнгати традицияләренә мөрәҗәгать итә, «нигезенә әйләнеп кайта», аларны үз чоры сәнгати югарылыгына яраклаштырып тергезә; яңарыш чорында һәрвакыт кешелек, җәмгыять, ил тарихы, яшәеш хакыйкатен эзләүче көчле кеше концепциясен алгы планга чыгара, шул ук вакытта дөнья әдәби процессы белән элемтәсен югалтмый; тарихи-мәдәни катаклизмнарга, идеологик тыюларга карамастан, татар әдәбияты татар халкы алдындагы миссиясенең мөһимлеген һәрвакыт тоеп эш итә. Шул яссылыкта XX гасыр – XXI гасыр башы татар әдәбияты кешелеклелек, милли рухи кыйммәтләр һәм мәдәниятләрне саклау хакында укучы белән сөйләшү мәйданына әверелә. Галимә тарафыннан XX–XXI гасырлар сүз сәнгатенә бәйле тәкъдим ителгән бу фикерләр, гомумән, татар әдәбиятының үсеш закончалыгы буларак та билгеләнә ала, аның төп үсеш хасиятен ачып бирә.

Д. Заһидуллина – текстолог. Татар әдәбиятының яңа катламнарын татар укучысына кайтару юнәлешендә Д. Заһидуллина әдәбият галиме генә түгел, текстолог буларак та актив эшчәнлек алып бара. Фәнни эзләнүләре барышында Г. Рәхимнең (Гали Рәхим. Сайланма әсәрләр, 2004), Г. Сәгъдинең (Габдрахман Сәгъди: фәнни-биографик җыентык, 2008), Ә. Тангатаровның, Хәнәфинең, Ә. Хәсәнинең һ. б. тарих тузанына күмелгән әдәби-тәнкыйди, гыйльми мирасын бүгенге укучыга кайтаруга үзеннән зур өлеш кертә. Шушы юлда күпсанлы мәкаләләр бастыра, конференцияләрдә чыгышлар ясый, студент, аспирантларга диплом эшләре һәм диссертацияләр яздыра. Бу хезмәтләр 1930 елларда мәгълүм сәбәпләр нәтиҗәсендә өзелеп калган әдәби, гыйльми фикерләрне бүгенге карашлар белән ялгап җибәрә, урынсыз онытылган бу шәхесләрнең тормыш һәм иҗат биографиясен, мирасын алга таба бербөтен итеп өйрәнүгә юл күрсәтә, тәүге сукмакларны сала.

Д. Заһидуллина – милли әдәбиятны система буларак өйрәнү концепциясен тәкъдим итүче. Нәзари фикер үсешен, XX гасыр башы әдәбияты тарихын өйрәнеп, Д. Заһидуллина әдәбият белеме фәнендә XX йөз әдәби процессын тикшерерлек, аның олы тарихи һәм мәдәни потенциалын күңелдән уздырып, һәр күренешнең үз урынын билгеләрлек, аңа объектив якын килерлек гыйльми концепция табылмавы хакында нәтиҗәгә килә һәм алга таба шушы өлкәдә ныклап эзләнә, үз концепциясен чарлый башлый. Әдәбият белемендә барган позитив үзгәрешләр дә сүз сәнгате тарихын өйрәнүнең кыйбласын яңартуны, үткәннәрне бөтенләй сызып ташламый гына, әдәби-мәдәни мирасны

тагын бер кат күз уңыннан үткәрүнең үзгә концепциясен тәкъдим итүне көн тәртибенә куя.

Д. Заһидуллинаның фәнни эшчәнлегендә бу юнәлештәге ныклы адымнар 2000 еллардан ук ясала башлый. XX–XXI гасырлар чиге «яңартылган» татар прозасын өйрәнүгә йөз тоткан «Яңа дулкында» хезмәте [Заһидуллина, 2006] шул юнәлештәге лаеклы хезмәтләрдән була. Галимәнең фәнни стиле монда да актуаль булып кала: «яңа дулкын» татар прозасы үсешендәге актуаль мәсьәләләрне көн тәртибенә куйган, аны өйрәнү юлларын тәкъдим иткән теоретик-методологик тикшеренүләр нәзари нигезләнә, системага салына һәм шул нәзари күзәтүләрне гамәли дәлилләгән әдәби әсәрләргә шәрехләмә бирелә, теоретик мәгълүматлар гамәли дәлилләнеп бара. Галимә Т. Миңнуллин, Ф. Бәйрәмова, Н. Гыйматдинова, Ф. Садриев, З. Хәким, Р. Зәйдулла һ. б. ның яңа дулкында язылган әсәрләренә анализ ясый, аларның чор әдәбияты үсешендә тоткан урынын ачыклый, шул юлда сүз сәнгатенең киләчәк перспективаларын да билгеләп бара.

Алга таба милли әдәбиятны система буларак өйрәнү модернизм үсешен тикшерү аша чарланып дәвам итә. Модернизмның XX гасыр әдәбиятында төрле төсмерләрдә үсешен, яңарышын өйрәнү аша Д. Заһидуллина әдәби барыштагы аерым үсеш-үзгәреш принципларын билгеләп бара. Галимәнең «Модернизм һәм XX йөз башы татар прозасы» (2003), «Дөнья сурәте үзгәрү» (2006), «Модернизм в татарской литературе первой трети XX века» (2013), «1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр (2015)», «Татарская литература XX – нач. XXI в.: “мягкость” модернизма-авангарда-постмодернизма (к постановке проблемы)» (2020), «Художественные приемы и стилевые обновления в татарской литературе (в контексте тюркских литератур XX–XXI вв.)» (2022) хезмәтләре шушы чылбырның аерым буыннары кебек кабул ителә.

XX гасыр татар әдәбиятының төрле дәверләрен аерым аспектларда тикшерү-анализлау, милли сүз сәнгатен Европа, рус һәм төрки халыкларның иҗади фикерләве, фәлсәфәсе, дөньяга карашы, тарихы һәм мәдәнияте призмасы аркылы бәяләү аша Д. Заһидуллина XX гасыр татар әдәбиятын бербөтен процесс буларак өйрәнүгә килә. Әнә шулай әдәбият белемендә милли сүз сәнгатенең әлеге катлаулы, каршылыклы чорын бәяләүдә яңа концепция тәкъдим ителә. Узган гасыр татар әдәбиятының үсеш-үзгәреш тарихын өйрәнү объекты итеп алган «XX гасыр татар әдәбияты тарихы» (2011, Д. Заһидуллина, Н. Йосыпова) дәреслеге [XX гасыр әдәбияты..., 2011] шушы юнәлештәге беренче комплекслы хезмәтләрдән була. Биредә XX гасыр сүз сәнгатенең моңа кадәр аерым өйрәнелеп килгән XX гасыр башы, 1920–1930 еллар, сугыш һәм сугыштан соңгы еллар, 1960–1980 еллар, 1980–2000 еллар кебек чорлары бербөтенгә тупланып, дәвамчанлык принцибына салып тикшерелә, өйрәнелә торган чор сүз сәнгатенә яңача караш булдырыла. Галимә татар әдәбият белемендә тәүге тапкыр XX гасыр сүз сәнгатенең милли нигезләргә, милли

традицияләргә таянып үсү-үзгәрүе хакындагы тәгълиматны гамәлгә куя, татар әдәбият белеме өчен стандарт булмаган мондый караш аңа совет чорында да сүз сәнгатенең үзгә сукмаклар салып, югары үсешкә ирешүен исбатларга юл ача. Нәтиҗәдә, ХХ гасыр татар әдәбиятының, югалтулар һәм табышлар аша булса да, ХХ гасыр башында ирешелгәннәрне үстереп, баетып, «совет чоры» дип исемләнгән һәм бәяләнгән дәвердә дә милли нигезләрне саклап яшәргә омтылуы, башка әдәбиятларны кабатламыйча, үз йөзен булдырып үсүе исбатлана. Шушы тәгълимат нигезендә Д. Заһидуллина ХХ гасыр татар әдәбиятының тулы тарихын колачлап ала: ХХ гасыр башы әдәбияты ХХ–ХХI гасырлар чиге сүз сәнгате белән тоташтырыла. ХХ гасыр әдәбиятын бөтенлекле система итеп өйрәнү милли традицияләрнең дәвамчанлыгын, эстетик байлыкны, поэтик тирәнлекне, иҗади юнәлешләр, агымнар, алымнар байлыгын күрергә мөмкинлек бирә.

Әдәбият тарихын бербөтен система итеп, синхрон һәм диахрон яссылыкларда масштаблы өйрәнү теләге эзләнүләрне Урта гасырлардан башлап, ХХ–ХХI гасырлар чигенә кадәр киңәйтүне көн тәртибенә куя. Моңа кадәр дә күпсанлы тәнкыйть мәкаләләрендә ассызыкланып килгән фикер-карашлар «Современная татарская проза (1986–2016): основные тенденции историко-литературного процесса» [Загидуллина, 2017], «Татарская поэзия рубежа ХХ–ХХI веков (1986–2015 гг.): эстетические ориентиры и художественные поиски» [Загидуллина, 2017], «1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр», «Татарская поэзия и проза рубежа ХХ–ХХI веков: эстетические ориентиры и художественные поиски» [Загидуллина, 2018], «Художественные приёмы и стилевые обновления в татарской литературе (в контексте тюркских литератур ХХ–ХХI вв.)» (2022) хезмәтләрендә системага салынып җитә, тирәнәйтелә. Болар, бер яктан, әдәби барышны фәнни яктан системалы тикшерүгә яңа юллар сала, икенче яктан, укытучылар һәм студентлар, аспирантлар өчен әдәби процессны өйрәнү барышында әдәби-методик кулланма вазифасын башкара. Галимә тарафыннан, бер яктан, милли традицияләрнең хәзерге әдәбиятка кадәр килеп җитүе, ягъни татар әдәбиятының үз, милли йөзе булуы турындагы фикер исбатлана, икенче яктан, аның даими эзләнүләр юлында булуы, дөнья әдәбиятына йөз тотып үсүе ассызыклана. Мәсәлән, Р. Вәлиев, Р. Зәйдулла, Г. Гыйльманов, М. Кәбиров, М. Мирза, И. Иксанова, Р. Аймәт, Й. Миңнуллина, Л. Янсуар, Л. Гыйбадуллина, Б. Ибраһимов, Р. Галиуллин һ. б. ның әсәрләрен анализлап, аларда урын алган идеяләрне рус, Европа, төрки әдәбиятлар белән янәшә куеп карап, Д. Заһидуллина төп нәтиҗәгә килә: милли әдәбиятлар, асылда, дөнья әдәбияты дигән олы дөньяга алып килә торган, милли үзенчәлекләр белән бизәлгән төрле юлларны гына тәшкил итә һәм бүгенге татар әдәбияты башка халыклар әдәбиятыннан һич тә ким түгел! Шул рәвешле, бу тикшеренүләр татар сүз сәнгатен үз традицияләре формалашкан, шул ук вакытта яңалыкларны милли җирлеккә яраклаштырып кабул итә алган, башка алдынгы

әдәбиятлар белән янәшәдә тәңгәл үсеш-үзгәреш кичерә торган, нинди генә шартларда да үз имманент, эчке закончалыкларын саклап кала алган бөтенлекле система итеп раслый.

Д. Заһидуллинаның бу юнәлештәге эзләнүләре энциклопедик эшчәнлектә дә актуальлеген югалтмый. Г. Тукай энциклопедиясенең (2016) шактый материаллары аның тарафыннан языла, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан әзерләнгән сигезтомлык «Татар әдәбияты тарихы» аның җитәкчелегендә эшләнә, Татар энциклопедиясендә XX гасыр әдәбиятына кагылышлы иң четерекле, катлаулы, аз өйрәнелгән мәсьәләләр турындагы язмалар да галимә тарафыннан әзерләнә. «Татар әдәбияты тарихы»ның 5, 6, 7 томнарының һәм яңартылган басмасының (2021–2023), гомумән, аның фәнни концепциясенә таянып эшләнүен дә ассызыклау мөһим. Бу күренеш үзе үк – бүгенге әдәбият белемендә Д. Заһидуллина тәкъдим иткән тәгълиматның инде ныклап урнашуына һәм үстерелүенә ышанычлы дәлил.

Д. Заһидуллина – тәнкыйтьче. Әдәбият фәненең төрле аспектларында тирәнтен эзләнүләр алып барган, еш кына яңа сүз булып кабул ителгән, үзеннән соңгы эзләнүчеләргә сукмаклар салып калдырган монографияләре, кулланмалары белән янәшәдә галимә «Казан утлары», «Мәйдан», «Чын мирас», «Фәнни Татарстан» кебек журналларда бүгенге әдәби барышны бәяләгән, дөнья күргән яңа әсәрләргә җентекле фәнни анализ ясаган, шулар нигезендә кызыклы гомумиләштерүләр ясаган язмалары белән дә чыгыш ясый. Фәнни, академик тәнкыйтькә йөз тоткан, үзе өйрәнү үзәгенә алган шагыйрь, прозаик яки драматургның әдәби барыштагы урынын, нинди иҗат юнәлеше, агымы тарафдары булуын, башка авторлар иҗатында дәвам ителергә мөмкин үзенчәлекләрен анык билгеләп барган бу язмалар әдәбият белеменең тагын бер тармагын – әдәби тәнкыйтьне үстерүгә, аның фикри офыкларын киңәйтүгә йөз тота.

Галимәнең тәнкыйди эшчәнлеге хакында сүз алып барганда тагын бер үзенчәлеккә игътибар юнәлтү мәгъкүл булыр. Академик тәнкыйть белән бергә Д. Заһидуллина тәнкыйтьнең тагын бер тармагын – XX гасыр башында зур үсеш алган, әмма бүгенге көн өчен актуальлеген киметкән оператив тәнкыйтьне тергезү омтылышын ясый. Гомумән, ул бүгенге көндә татар әдәби тәнкыйтен җанландыру юлын нәкъ менә оператив тәнкыйтьне популярлаштыруда күрә. 2017–2021 еллар аралыгында «Казан утлары» журналында ул алып барган «Җәһәт тәнкыйть: сәхифәне Д. Заһидуллина алып бара» рубрикасы шул хакта сөйли. Әдәби мәйданда әлегә үз фикерен әйтергә өлгермәгән, яңа аяк басып килүче яки яшь авторларның әсәрләре артыннан ук, аның сыйфаты нинди булуга карамастан, галимәнең күләме зур булмаган рецензиясе тәкъдим ителә. Аларда әсәргә беренчел бәя бирелә, аның сәнгатьлелек дәрәҗәсе тәгаенләнә, кимчелекләре һәм киләчәккә камилләшү мөмкинлекләре билгеләнә, нәтиҗәдә авторга

әсәрне үзгәртергә-төзәтергә киңәш биреп барыла. Д. Заһидуллинаның моннан тыш та республика газета-журналларында басылган күпсанлы язмаларында Р. Зәйдулла, Р. Аймәт, И. Иксанова, Г. Гыйльманов, Й. Миңнуллина, Л. Гыйбадуллина, Б. Ибраһимов һ. б. авторларның әле генә табадан төшеп, кулга килеп кергән җыентыкларына беренчел бәя бирелә. Китаплардан алган тәэсирләрне уртаклашып язылган мондый рецензияләрнең басманы укучыга тәкъдим итүгә, популярлаштыруга һәм татар укучысына тарату эшенә өлеш кертүен дә ассызыклау мөһим. Ул мәкаләләр дә, Д. Заһидуллина каләменнән төшкән монография-хезмәтләр кебек үк, теоретик нигезле, фәнни җәһәттән тирән, объектив, бер үк вакытта иҗади рухлы булулары белән аерылып тора һәм авторының чын мәгънәсендә олпат, үз концепциясен булдырган, әдәбият белеме фәнен яңа югарылыкка күтәргән галим булуын тагын бер кат раслый.

Д. Заһидуллина – үз фәнни мәктәбен булдырган галим. Фәнни эшчәнлеге дәвамында ул татар фәненең киләчәккә үсеш-үзгәреш перспективаларын билгеләп кенә калмый, алга таба шушы өлкәдә эзләнүләрне дәвам итәрлек галимнәр – үз эшенең дәвамчыларын әзерләүне дә тәэмин итә. Аның төрле төбәкләрдәге фәнни оешмаларда, югары уку йортларында эшләп килүче укучылары булу шул хакта сөйли. Д. Заһидуллина – фәнни өйрәнү өлкәсендә чын мәгънәсендә үз мәктәбен булдырган, үз тирәсенә фәнне намус эше итеп караган, эрудицияле фикердәшләрен туплаган галим. Бүгенге әдәбият белемендә барган яңа эзләнүләрдә, теге яки бу әдипнең иҗат үзенчәлеген, теләсә кайсы әдәби күренешнең үсеш-үзгәрешен өйрәнү-бәяләү барышында галимәнең хезмәтләре юл ярып бара. Галимә җитәкчелегендә язылган 9 кандидатлык, 2 докторлык, аның тәкъдимнәренә, фәнни концепциясенә, киңәшләренә таянып эшләнгән башка кандидатлык һәм докторлык диссертацияләренең фәнни куәсе, гыйльми тирәнлеге, яңалыгы, шәкертләренең эрудициясе генә дә Д. Заһидуллинаның теоретик әзерлеген, башкаларны кабатламыйча, яңа сукмаклар салырга, шул юлларда үзгә нәтиҗәләр ясарга сәләтле булуын күрсәтә.

Әдәбият

Әдәбият белеме: терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге / төз.-авт.: Д.Ф. Заһидуллина, В.Р. Әминева, М.И. Ибраһимов, Н.М. Йосыпова һ. б. Казан: Мәгариф, 2007. 231 б.

XX гасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф. Заһидуллина, Н.М. Йосыпова. 1 нче китап: XX йөзнең беренче яртысында татар әдәбияты. Казан: Казан ун-ты, 2011. 229 б.

XX гасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф. Заһидуллина, Н.М. Йосыпова. 2 нче китап: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. Казан: Казан ун-ты, 2011. 196 б.

Загидуллина Д.Ф. Модернизм в татарской литературе первой трети XX века. Казань: Татар. кн. изд-во, 2013. 207 с.

Загидуллина Д.Ф. Современная татарская проза (1986–2016): основные тенденции историко-литературного процесса. Казань: Изд-во АН РТ, 2017. 246 с.

Загидуллина Д.Ф. Татарская поэзия рубежа XX–XXI веков (1986–2015): эстетические ориентиры и художественные поиски. Казань: Изд-во АН РТ, 2017. 268 с.

Загидуллина Д.Ф. Татарская поэзия и проза рубежа XX–XXI веков: эстетические ориентиры и художественные поиски. Казань: Татар. кн. изд-во, 2018. 287 с.

Загидуллина Д.Ф. Татарская литература XX – нач. XXI в.: «мягкость» модернизма-авангарда-постмодернизма (к постановке проблемы). Казань, 2020. 256 с.

Загидуллина Д.Ф. Художественные приемы и стилевые обновления в татарской литературе (в контексте тюркских литератур XX–XXI вв.). Казань, 2022. 252 с.

Заһидуллина Д.Ф. Урта мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы. Казан, 2000. 335 б.

Заһидуллина Д.Ф. Әдәбият кануннары һәм заман: Татар әдәбияты нәзариясе барлыкка килү һәм үсеш этаплары. Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. 271 б.

Заһидуллина Д.Ф. Модернизм һәм XX йөз башы татар прозасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 255 б.

Заһидуллина Д.Ф. Әдәби әсәргә анализ ясау: фәнни-методик кулланма / Д.Ф. Заһидуллина, М.И. Ибраһимов, В.Р. Әминева. Казан: Мәгариф, 2005. 110 б.

Заһидуллина Д.Ф. Яңа дулкында (1980–2000 еллар татар прозасында традицияләр һәм яңачалык). Казан: Мәгариф, 2006. 255 б.

Заһидуллина Д.Ф. Дөнья сурәте үзгәрү: XX йөз башы татар әдәбиятында фәлсәфи әсәрләр. Казан: Мәгариф, 2006. 191 б.

Заһидуллина Д.Ф. Әдәби әсәр: өйрәнәбез һәм анализ ясыйбыз / Д.Ф. Заһидуллина, М.И. Ибраһимов, В.Р. Әминева. Казан: Мәгариф, 2007. 112 б.

Заһидуллина Д.Ф. 1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 383 б.

Татар әдәбияты: Теория. Тарих / Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закирҗанов, Т.Ш. Гыйләҗев, Н.М. Йосыпова. Тулыландырылган икенче басма. Казан: Мәгариф, 2006. 319 б.

Юсупова Н.М. Әдәбият белеменең фикер офыкларын киңәйтү юлында // Фәнни Татарстан. 2019. №3. Б. 145–154.

Юсупова Нурфия Марс кызы,
филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты
Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты
Г. Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф
Югары мәктәбенең татар әдәбияты кафедрасы профессоры,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
әдәбият белеме бүлеге доценты